

DİVÂNÜ LUGATİ'T-TÜRK'TE 'KIPÇAKÇA' KAYDIYLA VERİLEN KELİMELERİN TARİHÎ KIPÇAK SÖZVARLIĞI İÇİNDEKİ YERİ*

FUNDA TOPRAK**

Özet: Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud tarafından 11. yüzyılda kaleme alınan Divanü Lugatî't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olma özelliğinin yanı sıra içerdiği zengin malzeme ile günümüz çalışmalarına da kaynaklık etmektedir. Çalışmamız Divanü Lugatî't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud tarafından Kıpçakça kaydıyla verilen 9 fiil ve 35 isim soylu toplam 44 kelimenin Kıpçaklara ait olduğu kabul edilen diğer sözlük ve eserlerde karşılaştırılması temelinde yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kaşgarlı Mahmut, Kıpçak, Divanü Lugatî't-Türk.

Abstract: Diwân Lugât at-Turk, which had been written by Mahmud Kashghârî in the 11th century, is the first known dictionary of Turkish Language, as well as, it is considered as an important source through the rich materials it contains.

Our study deals with 9 verbs and 35 noun originated word, totally 44 words, which had been defined by Kashghârî that all of them are Kiptchak words, by comparison through the other dictionaries and sources which is accepted that they belong to the Kiptchaks.

Keywords: Mahmud Kashghârî, Diwân Lugât at-Turk, Qipchaq.

Büyük Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmut tarafından 11.yüzyılda kaleme alınan Divânü Lugatî't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olma özelliğinin yanı sıra içerdiği zengin malzeme ile günümüz çalışmalarına da kaynaklık etmektedir. Kâşgarlı sözlüğünde ele aldığı kelimeleri kendi ifadesiyle 'Türk illerini tek tek dolaşarak' toplamıştır. Bu özelliğinden dolayıdır ki eser bir lehçeler antolojisinin ilk örneklerindedir. Divânda Oğuzca, Kıpçakça, Arguca, Barsganca, Çiğilce, Yağma, Yemek, Tohsı vb. pek çok lehçeye ait

* Bu yazı A.Ü. DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen Cumhuriyetin 80. Yılı Kutlama Etkinlikleri çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumunda (Ankara, 18 Aralık 2003), bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Araş.Gör.

kelimeler içinde ağırlığı Oğuzca ve Kıpçakça kelimeler almaktadır. Çalışmamız Divānū Lugati't-Türk'te Kâşgarlı Mahmut tarafından Kıpçakça kaydıyla verilen 9 fiil ve 35 isim soylu toplam 44 kelimenin Kıpçaklara ait olduğu kabul edilen diğer sözlük ve eserlerde karşılaştırılması temelinde yapılmıştır.

Çalışmamız DLT üzerinde yapılmış iki incelemeye dayanmaktadır. Birisi TDK tarafından yayınlanan Besim Atalay'ın *Divānū Lugati't-Türk Tercümesi* (DLT), diğeri ise Robert Dankoff ve James Kelly tarafından hazırlanan *Compendium of the Turkic Dialects* (CTD), adlı çalışmalarıdır. CTD inceleniş bakımından DLT'den farklıdır. Dankoff ve Kelly dizin kısmında lehçeler dizini de yapmışlar ve lehçeleri Kâşgarlı Mahmud'a göre karşılaştırmışlardır. CTD'ye göre verilen Kıpçakça kelimeler şunlardır: *apa* 'bear', *uçan* 'ship with two sails', *özle* 'noon', *ükil* 'much' krş.üküş, *ketü* 'paralyzed (hand)', *katlan-* 'bear fruit', *koru* 'prickly hedge', *kuzgır-* 'come pouring and swirling', *töz-* 'suffer cold and hunger', *yükünç yükün-* 'pray, bow', *susgaç* 'Oğuzca çömçe'. Yine CTD de Oğuzca ile ortak Kıpçak Türkçesine ait şu kelimeler verilmektedir: *am*, *bal*, *kök*, *kırnaç*, *kurman*, *yawlaç*, *aruk*, *yalñuq*, *yeñ-*, *yopila-*, *yut-*.

Kâşgarlı Mahmut'a Göre Kıpçakçanın Özellikleri

Divan'da Kıpçaklara ait kelimelerin yanında Kıpçak Türkçesine ait bir takım ses ve gramer özelliklerine de yer yer değinilmiştir. Bugün Kıpçak Türkçesi metinlerinde gördüğümüz içseste /G/ ve önseste ünsüz düşmesi olaylarına da yine büyük dilci Kâşgarlı Mahmut dikkatimizi çekmektedir. DLT'de Kıpçak Türkçesine ait şu bilgiler verilmektedir: "İsimlerde ve fiillerde işin devam etmekte olduğuna bir belge bulunursa kelimenin ortasındaki ğ (Ġ), harfini atmakta Oğuzlarla Kıpçaklar birbirine uymuşlardır. İsme örnek : Türkler alakargaya 'çumğuş' öbürleri 'çumuş' derler. Türkler boğaza 'tamğuş' öbürleri 'tamaş' derler. Fiillere örnek: Türkler 'o kimse daima evine gidendir diyecek yerde 'ol ewge barağam ol ' derler. Oğuzlarla Kıpçaklar 'baran ol' derler. Türklerin 'ol er kulnu urağan ol' dedikleri yerde bunlar 'uran' derler.' (DLT I-31-33),

'Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında y (ʿ), bulunan isim ve fiillerin ilk harfini e (ʿ), yahut c (ç), ye çevirirler. Öbür Türkler yolcuya 'yelkin', Oğuzlarla Kıpçaklar 'elkin' derler. Onlar ılık suya 'yılığ suw', bunlar 'ılığ' derler. Bunun gibi öbürlerinin *yincü* dediğine bunlar 'cincü' derler. Türkler devenin uzamış tüyüne 'yuğdu', Oğuzlar ve Kıpçaklar 'cuğdu' derler. Kelimenin başında bulunan m (ʾ), harflerini Suvarlarla Oğuzlar, Kıpçaklar b

(←), ye çevirirler. Türkler '*men bardum*', Suvarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar, Kıpçaklar '*ben bardum*' derler. Türkler çorbaya '*mün*', bunlar '*bün*' derler.

DLT'de Kıpçakça kaydıyla verilen kelimelerin Kıpçak sözlük ve eserlerindeki varlığı şu şekildedir:

a. İsimler ve Sıfatlar

aba: 'Ayı. Kıpçakça' (DLT I-86), *aba* (CTD III-10), krş. *apa* 'bear' (EDPT5), *aba* (III), 'медведь' (DTS 1), (KTS-), (KK-), (TZ-), (TA-), (Kİ-), (İM-), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (GL-) bu şekliyle DLT'ye has bir kullanım olarak dikkati çekmektedir.

ağhak 'ayak. Kıpçak, Yemek ve Suvarlarca' (DLT I-32), *ağak* (CTD III-5), *ağak* 'leg, foot' (EDPT45), *adaq* 'нога' (DTS8), *ağak* ~ *ayağ* ~ *azak* (KTS 2,17,19), *ayağ* (KK69a/1), *ayaq* (TT 22b /2), *ayaq* ~ *ağak* ~ *azak* (Kİ 27), (BM-), *ayağ* (TA 69a/1), *ayaq* (TZ16b9), *ayaq* (İM87b/1), *ayaq* (MHN 142), *ağak* 'noga' (HŞ23,57), *ayaq* (NŞ 29v3,4), *ayaq* 'rist, Fussrücken' (CC 96-18), *ayaq* (GL166/11).

alığ 'her şeyin kötüsü' Oğuz ve Kıpçakça. (DLT I-64), *alığ* (CTD III-7), *alığ* 'bad' (EDPT135), *alıq* 'клюву' (DTS 35), *alığ* 'aşağılamak' (TA), *alığ* 'korkak' (TA), *alığ* ~ *alığ* (KTS 7), (KK-), (CC-), (MHN-), (NŞ-), (İM-), *alu*: 'borcunu ödeyemeyen aciz' (Kİ22), ayrıca *aluq* 'hayvan esvabından olan şey örtü, palan gibi' (Kİ21), (TZ-), (GL-). Bu kelimenin düz ve yuvarlak ünlülü şekilleri Kıpçak eserlerinde karışık olarak kullanılmaktadır.

arıq 'ark, zayıf, cılız. Oğuz ve Kıpçak dillerinde' (DLTI- 66), *aruk* 'emaciated' (CTDIII-11), *aruk* 'emaciated, weak for the lack of food' (EDPT 214), 'полог над входом в шатер в юорту' (DTS 51), *arıq* 'temiz, saf, arı' (KF), (KTS 11 krş. *arav*, *ari*, *arıq*, *arov*,, *aru*, *uru*), (KK -), *arığ* (Kİ -), *arıq* (TZ 37b12), (TA-), (NŞ-), *arıq* 'zaif' (MHN 143), *aruk* 'mager' (CC77-7), *aruk* 'zayıf, cılız' (İM 368b/5), *aruk* ~ *arıq* 'zayıf' (GL20/6).

ayığ 'ayı. Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde adlıdır.' (DLT I-84), *ağığ* (CTD III-4), krş. *ağığ* 'bear' (EDPT45), *ayığ* ~ *adı* ~ *adug* 'медведь' (DTS29), *ayu* (KTS 19), *ayu* 'ayı' (KK69a/13), *ayu* (Kİ 26), *ayu* (TA 69b/11), *ayu* (TZ15b3), *ayığ* (MHN 174), (NŞ-), *ayu* 'Beer' (CC108-14), (İM-), (GL-).

bal 'bal. Suvarlar, Kıpçak ve Oğuz dillerince. Öbür Türkler buna *arı yagı* derler.' (DLT III-156), *bal* (CTD III-64), *bal* 'honey' (EDPT 330), *bal* 'мед' (DTS 79), *bal* 'arı balı' (KTS 22), *bal* 'bal' (KK70b/2), *bal* (Kİ35), *bal*

(İM105a/6), *bal* (TZ 25a6), *bal* (MHN 96), (NŞ-), *bal* 'bal' (TA 70b/2), *bal* 'honig' (CC139-17), *bal* (GL164/11).

başmak 'pabuç. Oğuzlarla Kıpçaklar bir 'm' getirerek *başmak* derler.' (DLT I-378), *başmak* (CTD III-67),¹ *başmak* 'shoe, slipper' < baş-< ba- (EDPT382), *başmaq* 'башмак туфля' (DTS 88), *başmaq* 'ayakkabı, çizme' (KTS 25), *başmaq* 'çizme' (KK 71b/7), *başmaq* 'ayakkabı' (Kİ31), *başmaq* 'pabuç, çizme' (TZ 18a6), (NŞ-), *başmaq* 'pabuç', *başmak* 'çizme' (TA 71b/7), (MHN15), (İM-), *başmaq* 'schuh' (CC-86,11), *başmaq* 'ayakkabı, pabuç' (GL180/2).

ben 'ben, Oğuz, Kıpçak ve Suvarlar dilinde' (DLT I-311), *ben* 'the 1st personal singular pronoun 'I'' (EDPT 346), *ben* 'я' (DTS94), *ben* 'birinci şahıs zamirininin müfredi' (MHN 80), *men* 'ego' (CC66,2), *men* 'pronoun 'I'' (NŞ 2v7), *men* 'ben' (TTA54a/4), *men* 'ja' (HŞ 201), *men* ~ *min* 'ben, şahıs zamiri' (GL 11/5, 231/12), *men* '1. tekli şahıs zamiri' (İM 2a/2), *men* 'ben' (KK17a/7), *men* ~ *min* ~ *ben* (KTS180).

bulan 'Kıpçak illerinde avlanan iri yarı bir yaban hayvanıdır küp gibi içi oyuk, yukarıya kalkık bir boynuzu vardır, orada kar veya su toplanır, dişisi diz çökerek erkek oradan su içer, erkeği diz çökerek de dişisi su içer.' (DLT I-413), *bulan* (CTD III-81), *bulan* 'the elk' (EDPT 343), *bulan* (?), (DTS 121)², *bulan* ~ *bulnak* (KTS 37), (KK-), *bulnaç- bulanaç* 'yaban eşeği' (Kİ35), *bulan* 'yaban eşeği' (TZ 39a7), (İM-), (TA-), (NŞ-), (MHN-), (CC-), (GL-).

cincü 'İnci, Oğuzca ve Kıpçakça' (DLT I-417), *yinçü* (CTD III-227), *yinçü* 'pearl' (EDPT 944), *yencü* 'жемчуг' (DTS256), *inçi* ~ *inçü* ~ *yençü* ~ *yinçü* (KTS 111), *incü=inci* (KK 72a/9), *inci* (TZ 31b11), *incü* ~ *inci* (TA 72a/9), *inçü* (Kİ 24), *yinçü* (İM255a/6), *yincü* (MHN 181), (NŞ-), *yinçü* 'perle' (CC93-26), *inçü* ~ *inçi* (GL178/4). *İnci* kelimesinin *cincü* şeklinde /c/ li şekli sadece DLT'ye has bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır.

çufğa 'kılavuz, başbuğ. Kıpçak ve Oğuz dillerinde. Şu savda dahi gelmiştir. *Kalın kolan çufgasız bolmas* = kolan sürüsü kılavuzsuz olmaz.' (DLT I- 424), *cuwga* 'scout, guide' (CTD III-96), *çufğa* 'a horse which a fast post-rider takes on the road and rides until he finds another' and Oğuz-Kıpçak *çufğa* 'a guide, leader' (EDPT 396), *çufga* 1. 'перекладная лошад', 2. 'вожак проводник' (DTS 156), (KTS-), (KK -), (Kİ-), (TZ-), (TA-), (NŞ-), (MHN-), (İM-), (CC-), (GL-).

¹ Sözcüğün Çiğilcesi *başak* şeklinde verilmektedir. (CTD III-67).

² DTS'de bu kelime için anlam verilmemiş (?) işareti ile bırakılmıştır.

cuğdu 'devenin uzamış tüyü' (DLT I-31), krş. *yoğdu* 'the long hair under a camel's chin' (EDPT 899), *yogdu* 'длинная шерсть под шеей у верблюда' (DTS 270), (KTS-), (KK-), *coğda* 'deve yünü' (MHN 172), (TT-:), (NŞ-:), (BM-), (TA-), (TZ-), (Kİ-), (CC-), (GL-), (HŞ-).

elkin 'yolcu' (DLT I-31), (CTD III-222), krş. *yelgin* < *yel-* 'one who trots or rides fast' generally 'a traveller' (EDPT928), *elkin* ~ *yelkin* 'путник, странник' (DTS171-254), (TT-). Bu kelime Kıpçak sözlükler ve eserlerinin ikisinde anlam değişmesine uğramış şekilde karşımıza çıkmaktadır. *Elgin* 'yabancı, özellikle kafir için kullanılır.' (İH), (KTS 72), *elkin* '1. garip, kimsesiz' '2. yıldırım' (Kİ 22), (TZ-), (İM-), *elkin* 'göz önünde hazır bulunmayan' (MHN 151), (NŞ-), (TA-), (BM-), (CC-), (GL-).

em 'kadının dişilik aleti, Oğuzlar ve Kıpçaklarda' (DLTI-38), (CTD III-8), krş. *am* 'vulva' (EDPT155), *em* 'женский половой орган' (DTS172), *am* 'dişilik organı' (KTS 8), *am* (KK68b/10), *am* (TA-68b/10), *am* (TZ- 27b4), (Kİ 23), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (İM-), (GL-).

epmek 'Yağma, Tohsı boylarıyla Oğuz ve Kıpçaklardan bir takımlarının dillerince 'ekmek' demektir.' (DLT I-101), *epmek* (CTD III-29), *epmek* 'bread' (EDPT12), *epmek* 'хлеб' (DTS 175), *etmek* ~ *itmek* ~ *ötme* (KTS 77,117,213), *etmek* (KK 70b/1), *etmek* (Kİ 7), (TZ-), *etmek* 'ekmek' (TA70b/1), (NŞ-), *etmek* 'ekmek' (MHN 165), (İM-), (CC-), *itmek* 'ekmek' (GL170/12).

ewet 'evet, peki manasına bir kelimedir. Bunda üç türlü söyleyiş vardır. Yağma, Tohsı Kıpçak boyları 'ewet', Oğuzlar 'emet', 'evet', öbür Türkler 'yemet' derler. (DLT I-51), (CTD III-30), krş. *yemet* 'yes' (EDPT935), *evet* ~ *yemet* 'умвердимельная часмица ладно, хорошо' (DTS 189-255), (KTS-), *evet* (KK 78a/2), *evet* (TZ 3b11), *evet* (Kİ 25), (MHN-), (NŞ-), *evet* (TA 78a/2), (İM-), *evet* 'ja' (CC61-12), (GL-).

kaçhın 'kayın, dünür, hısım. Kıpçaklar bunu 'z' ile söylerler. *kaçdaş temiş kaçmaduk, kaçhın temiş kaçmış* = kardeş demiş tınmamış dönüp bakmamış kayın demiş iltifat etmiş. Bu sav, hısımlar içinde kayınlara saygı ile emrolunduğu zaman söylenir.' (DLT I-403), *kaçdın* (CTD III-123), *kaçdın* 'related by marriage' (EDPT 602), *qadın* 'отец жены тесть' (DTS402), *kaçayın* (KTS 133), *kaçayın* (CC-97,11), (KK-), (Kİ-) Kıpçak sözlüklerinin bazılarında doğrudan kelime kökü yerine başka bir isimle oluşturulmuş birleşik isim şekilleri görülmektedir. *kaçayın ana* 'küye' (TZ 12b4), (TA-), (NŞ-), *kaçayın ata* 'kayınbaba', *kaçayın ana* 'kaynana' (MHN 144), (İM-), (GL-)

kat 'Muğaylan dikeninin meyvası. *Afilğu kat*= bir deniz ağacının meyvası *sınçgan kat*= muğaylan dikeninin meyvasıdır, sıkılarak yoğurda katılır. Sonra renk vermek için tutmaca katılır. Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar, Çomıl dillerinde herhangi bir ağacın meyvasına da *kat* denir.' (DLT II-147),³ *kat* 'berry of thorny tree' (CTD III-132), *qat* 'ягода, плодовообще, плод можжевельника' (DTS 432), *Kat* kelimesinin meyve anlamı diğer Kıpçak sahası eserlerinde görülmemektedir⁴.

kemi 'gemi. Oğuzca ve Kıpçakça' (DLT III-235), *kemi* (CTD III-101), *kemi* 'ship, boat' (EDPT 721), *kemi* 'лодка, судно' (DTS 297), *kemi* ~ *keme* ~ *kime* ~ *kimi* (KTS 137,149), (KK-), *kemi-keme* 'Kıpçaklarda binilecek bir şey gemi' (Kİ84), *kemi* (İM219b/2), *kemi* (TZ 19a7), *kemi* 'gemi, merkep'(MHN 161), (NŞ-), (TA-), (HŞ-), (CC-) *kimi* (GL198/13).

ketü 'çolak' (DLT III-219), *ketü* (CTD III-104), *ketü* 'crippled, with disabled hand'(EDPT 701), Clauson kelimesinin *ket-* kökünden *ketig* şeklinin ilk kullanımı olduğu görüşündedir. *Ketü* 'однорукий, безрукий' (DTS 304), (KK-), (Kİ-), (HŞ-), (TZ-), (TA-), (NŞ-), (MHN-), (İM-), (CC-), (GL-).⁵

kırnaq 'cariye. Yabaku, Kay, Çomul, Basmıl, Oğuz, Yemek ve Kıpçak dillerinde' (DLT I-473), *kırnaq* (CTDIII-138)⁶, *kırnaq* 'a slave girl' (EDPT 661), *qırnaq* 'невольница молодая рабыня наложница' (DTS 446), *kırnaq* 'cariye, halayık, hizmetçi' (KTS 145), (KK-), *kırnaq* 'cariye' (TZ3b13), *kırnaq* (Kİ 60), *kırnaq* 'cariye, halayık' (İM155b/6), *kırnaq* 'odalık, cariye' (MHN 147,152), (NŞ-), *karnak* 'cariye' (TA 72a/6), (CC-), *kırnaq* 'cariye, halayık' (GL139/5).

qoru 'dikenli tel. demir diken' (DLT III-223), *qoru* 'prickly hedge' (CTD III-143), *qoru* 'шипы, колючки' (DTS 460), (KTS-), (KK-), (HŞ-), (Kİ-), (TA-), (NŞ-), (TZ-), (MHN-), (İM-), (CC-), (GL-).

kök 'kök, asıl. *Kökünğ kim* = aslın nedir? Hangi boydansı?. Oğuzca, Kıpçakça' (DLT II-284), *kök* (CTD III-108), *kök* 'root, origin' (EDPT 708), *kök* 'происхождение, родословная' (DTS 312), *kök* 'kök, asıl, ırk, soy' (KTS 156), *kök* 'kök, asıl' (GL277/12), *kök* 'kök'(TZ 11b12), *kök* 'cins, kök', mesela kökün ne -hangi cinsten veya süaledensin?' (Kİ-83), *kök*

³ Bu kelime bu anlamıyla DLT'de geçmektedir. Diğer Kıpçak sözlüklerinde anlam farklıdır.

⁴ *Kat* kelimesiyle ilgili olabileceğini düşündüğümüz iki bitki adı *katgan* 'marul' (TA), ve *katağan* 'hindiba otu' (Kİ), kullanımları dikkatimizi çekmiştir. (KTS 131).

⁵ *kedük* ~ *ketik* 'gedik, oyuk' biçimleri Kİ ve TZ'de tespit edilmiştir. (KTS 141).

⁶ CTD de *kız* kelimesiyle karşılaştırılmıştır. (CTD III-138).

'ursprung, abstammung'(CC42-15), *köklük* 'nesep, soy, sop' (İM471b/8), kök 'soyuna aslı' (MHN103),

kurman 'gedeleç, yay konan kap, yaylık. Oğuz ve Kıpçakça. *kiş kurman* = ok ve yay konan kap. Aslı beline kuşağı bağla demek olan 'kurman' sözünden gelmiştir.' (DLT I-444), *kurman* (CTD III-148), *kurman* 'bow-case' (EDPT 660), *qurman* 'налучье, саадак' (KK-), *kurman* ~ *kurban* (İH), 'yay kabı, sadak' (KTS 165, 163), *kurman* 'sadağ' (TZ8b11), (Kİ-), (İM-), (TA-), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (GL-).

sulağ 'dalak. Kıpçak dilince.'(DLT I-411), *suğnağ* (CTD III-168), *sulağ* 'селезенка' (DTS 513), (KTS-), (KK-), (TZ-), (TA-), (Kİ-), (İM-), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (GL-).

susgağ 'susak, kendisiyle su ve benzeri şeyler daldırılarak alınan nesne, Karluk, Kıpçak ve bütün göçebeler dilince' (DLT I-470), *susgağ* 'черпак' (DTS 514), *susağ* 'su kabı kova' (İH), (KTS 243), (TZ-), (Kİ-), (TA-), (BM-), (İM-), (MHN-), (CC-), (GL-).

suvuğ 'sıvık, cıvık.yoğurt pekmez gibi durultularak akar hale getirilen herşeye de böyle denir. *suvuğ yoğurt* 'sulu yoğurt' demektir. *suvuğ kudhruğ* = katır kuyruğu gibi kılsız ve uzun kuyruk'. Ağaç ve ağaca benzer şeyler de böyledir. (DLT III-164), CTD de *suwi-* fiili altında ele alınmıştır. (CTD III-170), *suvuğ* 'fluid, liquid'(EDPT 786), *suvuğ* 'жидкий, жидкий редкий' (DTS 516), *suvi* 'sıvı' (KTS 243), (Kİ-), (TA-), (GL-), (TZ-), (NŞ-), (MHN-), (İM-), Codex Cumanicus'ta aynı kökten *suvlu* 'spelt' (CC110-22), şekli geçmektedir.

ökil 'çok, Kıpçakça. Ökil kişi = çok kişiler.' (DLT I-74), *ükil* 'numerous, many' (EDPT106), *ökil* ~ *ükil* 'много множество' (DTS 382-623), *öküş* ~ *ükiş* (KTS211, 297), Kıpçak sahasının diğer eserlerinde *ükiş* ~ *öküş* şekli geçmektedir. *ükiş* (NŞ 28v5), (KK-), (Kİ-), (TZ-), *öküş* 'çok' (MHN 153), (İM-), (TA-), (CC-), (GL-).

özle 'öğle vakti' Kıpçaklar (س), harfini (د), ye çevirerek *özle* 'لج' derler. (DLT I-114), *özle* ~ *öylä* 'полдень' (DTS 382-395), *öyle* ~ *öylen* ~ *eylen* (BM), 'öğleyin, öğle vakti' (KTS 213, 77,79), (TZ-), (TA-), (Kİ-), (İM-), *öyle* 'günün ortası' (MHN 184), (NŞ-), (CC-), *evle* (GL).

uçan 'iki yelkenli gemi' (DLT I-222), *uçan* 'двухпарусная лодка' (DTS 604), *uçan* 'küçük gemi, yelkenli kayık' (KTS 291), *uçan* 'küçük gemi, kayık' (TZ 19a8), *uçan* 'küçük gemi' (Kİ 9), *uçan* (BM), (MHN-), (İM-), (TA-), (CC-), (GL-).

yanğluq 'cariye. Oğuz, Kıpçak ve Suvarlarca.' (DLT III-385), *yal-*'bare' > *yalnuq* 'Adam, mankind, slave girl' (CTD III-223), *yalnuk* 'a human being, man' Oğuz, Kıpçak, Suvarin *yalnuk* 'a female slave' (EDPT 930), *yalnuq* 'молодая невольница' (DTS 229), (KTS-), (KK-), (NŞ-), (Kİ-), (TA-), (MHN-), (HŞ-), (İM-), (CC-), (GL-).

yawlaq 'kötü, düşkün. her şeyin kötüsü. Oğuzca ve Kıpçakça' (DLT III-43), *yawlaq* 'bad, evil' (EDPT 876), *yavlaq* 'крепкий, отважно' (DTS 249), *yavlak* 'büyük, korkunç' (KTS 315), (Kİ-), *yavlaq* (TZ14b7), (TA-), (İM-), (MHN-), (NŞ-), (CC-), (GL-).

yayguq ~ **yazguq** 'kısrağın her iki memesinin ucu. Bazıları 'yazguq' derler, Kıpçakça' (DLT III-28), *yadguq* 'the teat of a mare's udder' < *yad-* (EDPT 888), *yayguq* 'соски у кобылицы' (DTS 226), (TTA-), (NŞ-), (MHN-), (KK-), (HŞ-), (CC-), (İM-), (GL-), (KTS-).

yemşen 'Kıpçak ülkesinde biten bir kır yemişinin adı'⁷ (DLT III-37), *yimşen* (CTD III-226),⁸ *yemşen* 'the name of a wild fruit' (EDPT939), *yemşen* 'растение, растущее в степи полынь' (DTS 256), diğer Kıpçak kaynaklarında aynı kökten *yemiş* kelimesi geçmektedir. *yemiş* ~ *cemiş* ~ *yemiş* (KTS 318), (Kİ 98), *yemiş* (TZ 28a7), *yemiş* (İM 416b/2), (MHN-), *yemiş* 'meyve' (TA 71a/2), (NŞ-), *yemiş* 'frucht' (CC137-2), *yemiş* (GL59/5). **yükünç** 'namaz. Tengriye yükünç yükündi = Allaha namaz kıldı. *Ol begge yükünç yükündi*= o, beyin önünde başını eğdi.' (DLT III-375), *yükünç yükün-* 'pray, bow' (CTD III-236)⁹, *yükün-* 'to bow, do obeisance to someone, to worship' (EDPT 913), *yükünç* 'поклонение, совершение обряда поклонения, совершение молитвы' (DTS 285), *yükünç* 'namaz' (İM), (KTS 332), (KK-), *yükün-* 'diz çökerek hizmet etmek' (Kİ 96), *yükün-* 'secde etmek ve kıçını yükseltmek' (TZ 8b7), (NŞ-), (HŞ-), (TA-), (MHN-), (İM-), *yügünç* 'verehrung' (CC145-4), (GL-).

b. Fiiller

büt- 'ot bütti = ot bitti. Meyva biterse yine böyle denir. *Oğlan bütti* = çocuk doğdu. Herhangi bir şey biterse, doğarsa veya yaratılırsa *bütti* denir.

⁷ Besim Atalay bu sözcük için 'Orta Anadolu'da bu kelime bugün 'yemşen' şeklinde kullanılmaktadır. Dikenli bir çalının üzerinde biten kırmızı ufak meyvalara derler' açıklamasını vermektedir. (DLT III-37),

⁸ CTD de *yimşen-* fiili Kıpçak Türkçesine ait özel terimler listesine alınmıştır. (CTD III-288).

⁹ CTD de *yükünç yükün-* deyiminin Kıpçaklara ait olduğu, Oğuzların *yükünç et-*, Türkmenlerin *yükünç kıl-* şeklinde kullandıkları da ayrıca belirtilmiştir. (CTD III-283),

Kıpçakça.' (DLT II-294), *büt-* (CTD III-84), *büt-* 'to become, complete, a plan for vegetable to grow, born' (EDPT 298-299), *büt-* 'созревать, поспевать, вырастать, уродиться' (DTS133), *bit-* 'nebat yetişmek, büyümek' (KTS 33), (KK-), *bit-* (TZ37a4), *bitti'* ot veya nebat çıktı' (Kİ 28), *bit-*'bitki bitmek, gelişmek' (İM141a/4), *bitmek* 'tohum filizlenip topraktan dışarı çıkmak' (MHN115), (NŞ-), (TA-), *bit-* 'wachsen, erwachsen, spriessen' (CC139-1), *bit-* 'bitmek, (nebat için), yetişmek, çıkmak' (GL294/11).

çun- 'yıkamak, Oğuz ve Kıpçakların dilince' krş. *yun-* (DLT II-314), *yun-* 'to wash oneself' (EDPT942), *yun-* 'мытья' (DTS 280), *yu-* 'waschen' (CC32,2), *yu-* 'yıkamak' (MHN 113), (NŞ-), *yun-* ~ *yuy-* 'yıkamak' (TTA 39a/1, 35b/13), *yun-* 'umyc sie, wykarac sie' (HŞ 272), *yun-* 'yıkamak' (KK81b/3), *yu-* 'yıkamak' (İM104a/8), *yu-* ~ *yuv-* 'yıkamak' (GL271/2), *yun-* ~ *yuvul-* ~ *yuvun-* ~ *yün-* 'yıkamak' (KTS 330, 331,332).

katlan- 'yığaç katlandı= ağaç meyvalandı' (DLT III-196), CTD de *kat* 'berry of thorny tree' şeklinde verilmektedir. (CTD III-132), *yığaç katlan-* 'the tree bore fruit' (EDPT 602), *qatlan-* 'плодоносить' (DTS 435), krş. *kat*, (KK-), (Kİ-), (TZ-), (NŞ-), (TA-), (MHN-), (İM-), (HŞ-), (CC-), (GL-).

kuzgır- 'kar sağanak halinde esmek' kar kuzgırdı = kar sağanak halinde uçarak geldi.' (DLT II-193), *quzgır-* 'падать хлопьями' (DTS 475), (KTS-), (TA-), (TZ-), *kuz* 'güneş dokunmayan yer' (Kİ 71), (İM-), (MHN-), (HŞ-), (NŞ-), (CC-), (GL-).

töz- 'er tumluğúa tözdi = adam soğuktan acıktı.' (DLT III-182), *töz-* 'suffer cold and hunger' (CTD III-198), *töz-* 'to suffer, endure' (EDPT 572), *töz-* 'проголодаться' (DTS 583), *töz-* ~ *döz-* ~ *düz-* 'sabır ve tahammül göstermek, dayanmak, katlanmak' (KTS 283), (KK-), *döz-* ~ *düz-* III 'sabır ve tahammül göstermek' (TA,KTS283), *tözdü* 'sabretti, tahammül etti' (Kİ 38), (İM-), (MHN-), (TZ-), *töz-* 'cierpiec, cierpliwie, czekac, wytrwac'(HŞ 96), (NŞ-), *töz-* 'leiden'sufferre' (CC123-27,32), *töz-* 'sabır ve tahammül etmek' (GL343/2).

yal- 'yanmak' (DLT III-65), 'kusmak'¹⁰, *yal-* 'to blaze, burn, shine' <**ya-* (EDPT918), *yal-* 'вспыхивать, воспламеняться'(DTS 227), *yan-* 'sich wenden' (CC112), *yandur-* 'yakmak' (TTA 36a/4), (KK-), *yan-* 'palic sie' (HŞ 132), *yandur-* 'yakmak' (İM 86a/4), *yan-* 'yanmak' (GL 75/5), *yan-* 'yanmak' (KTS 309).

¹⁰ Bu fiil dizinde yanmak anlamında verilmesine rağmen açıklamalar kısmında *yal-* 'kusmak' (DLT III-65), anlamıyla geçmekte olup bu da fiilin tarihi Türk lehçelerinde görülen *yan-* 'dönmek' anlamıyla ilgili olmalıdır.

yeñ- 'er anı yenğdi = bir işte adam onu yendi, alt etti. Oğuzca ve Kıpçakça' (DLT III-391), **yiñ-** 'overcome' (CTD III-223), **yeñ-** 'to conquer someone' (EDPT 942), **yeñ-** 'побеждать' (DTS 256), **yen-** ~ **yeñ-** ~ **yiñ-** 'yenmek, mağlup etmek' (KTS318,323), **yiñ-** 'yenmek, yenilmek' (KK34b/3), **yin-** 'yenmek, yenilmek' (TA 34b/3), (Kİ-), **yiñ-** 'yenmek, galip gelmek' (İM96a/1), **yenğ-** 'yenmek, üst gelmek, Oğuzca ve Kıpçakça' (TZ 24b1), (MHN-), (NŞ-), **yeñ-** 'besiegen' (CC56-19, 21), (HŞ-), **yeñ-** (GL-292/7).

yubıla- 'ol anı yubıladı = o, ona hile etti, al etti. Bu Oğuz ve Kıpçak dillerince. Bunu başka Türkler az kullanır ve hileye 'yapyup' derler, fiil yapmazlar' (DLT III-327-328), **yop-** 'trickery, deceit' > **yopıla-** (CTD III-230), **yobıla-** 'deceive' < **yab yob** 'deceit' (EDPT 878), **yubıla-** 'обманывать' < **yupla-** (DTS 277), (KTS-), (KK-), (TA-), (Kİ-), (İM-), (TZ-) (MHN-), (NŞ-), **yuban-** 'vernachlassigt werden' (CC162-18), (GL-).

yut- 'ol yumurtganı yuttı = o, yumurtayı yuttu. Başkası da böyledir. Oğuzca ve Kıpçakça.' (DLT II-313), **yut-** (CTD III-235), **yut-** 'to sawllo' (EDPT 885), **yut-** 'глотать' (DTS 282), **yut-** ~ **yud-** ~ **yovut-** (KTS 329,330,327), **yut-** 'yutmak' (KK 81a/11), **yut-** 'yutmak fiilinden mazi' (Kİ 95), **yut-** (TZ 8b2), **yut-** (İM271b/4), **yut-** 'boğazdan karına indirmek' (MHN 119), **yut-** 'polykac' (HŞ152), **yut-** 'yutmak' (TA 81a/11), (NŞ-), **yovut-** 'herunterschlucken' (CC-116-5), **yut-** (GL188/5).

Sonuçlar

1. DLT'deki *adağ* kelimesi kelime içinde d ~ y değişmesi ile diğer Kıpçak eser ve sözlüklerinde y'li şekilde görülmektedir.
1. Teklik şahıs zamiri olarak DLT'de verilen *ben* kelimesi diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde daha eski şekli olan (m>b değişmesiyle), *men* ~ *min* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır.
2. DLT'deki *özle* kelimesi kelime içinde z>y değişmesi ile Kıpçak eserlerinde *öyle* şeklindedir.
3. *Ökil* 'çok' anlamındaki Kıpçakça kaydıyla verilen kelime diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde *üküş* ~ *öküş* şekilleriyle görülmektedir.
4. *Ayığ* ~ *adığ* kelimesi son seste /ğ/ düşmesi ile (İbni-Mühennâ Lugati hariç), diğer Kıpçak eser ve sözlüklerinde *ayu* şeklindedir. /ğ/ sesinin düşmesi son seste yuvarlaklaşmaya neden olmuştur. Aynı anlamdaki *aba* kelimesi ise sadece DLT'de görülmektedir.

5. DLT'de diğer şekillerin yanı sıra *cincü* şeklinde Kıpçakça kaydıyla verilen kelime diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde *inçü* ~ *incü* ve önseste ünsüz türemesiyle *yinçü* ~ *yincü* şekillerinde de görülebilmektedir. /C/'li kullanım Divana ait bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.
6. DLT dizisinde Kıpçakça kaydıyla verilen *yal-* 'yanmak' fiili diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde dönüşlü çatı ekiyle *yan-* 'yanmak' şeklinde görülmektedir. *Yal-* şekli Divana ait bir özellik olmalıdır.
7. Sadece DLT'de geçen ve Kıpçaklara ait olduğu bildirilen *yemşen* kelimesi diğer Kıpçak sözlük ve eserlerinde aynı kökten *yimiş* şeklinde varlığını sürdürmektedir.
8. *Kat* kelimesi Kıpçak sözlük ve eserlerinde DLT'deki 'bir çeşit meyve' anlamıyla değil 'yan, huzur, nezd' anlamlarıyla bulunmaktadır.
9. *Susgak*, *alığ ökil*, *aba*, *sulağ*, *çufğa*, *kat*, *yemşen*, *ketü*, *koru*, *yañluğ*, *yayğuş* ~ *yazğuş*, *katlan*-(krş.*kat*), *yubıla-*, *kuşğır-*, kelimeleri sadece DLT'de geçmekte diğer Kıpçak eserlerinde görülmemektedir.
10. *Cuğdu* ve *yawlağ* kelimeleri ise sadece birer eserde karşımıza çıkmaktadır.
11. *Sulağ* kelimesi CTD'de *sugnağ*, *çufğa* kelimesi *çuwğa*, *cincü* kelimesi *yincü*, *yubıla-* fiili ise *yopıla-* şekillerinde DLT'den farklı okuyuşla ele alınmışlardır.

Kaynaklar ve kısaltmalar

- BM: *Kitâbu Bulgatü'l-Müşâtâk Fî Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak*, Ananiasz Zajackowski, *Vocabulaire arabe-Kiptchak de l'époque de l'état Mamelouk. Bulgat al Muştaq fi lugat al-Turk wa'l-Qifzak*, 1-ere partie, Le Noam, Prace Orientalistyczne, Zakład Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk Warszawa 1958.
- Brockelman, C, *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur--Sprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
- CC: *Türkischer Wortindex Codex Cumanicus*, Grønbech, K, Kopenhagen, 1942.
- CTD: *Compendium of the Turkic Dialects*, James Kelly, Robert Dankoff, Harvard 1982-1985.
- DLT: *Divânü Lügati't Türk Tercümesi*, Atalay, Besim, C.I-IV. TDK Yay. Ankara 1985.
- DM: *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, Ananiasz Zajackowski, 'Chapitres choisis du vocabulaire arabe-Kiptchak ad-Durrat al Mudi'a fi-l-

- lugat at turkiyya (I-*Rocznik Orientalistyczny* XXIX/I, s.39-98, Warszawa 1965), II- *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/II, s.67-116, Warszawa 1965), III- *Rocznik Orientalistyczny*, XXXI/I, Warszawa 1968.
- EDPT: Clauson, G, *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Pres. 1972.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*, Vol.II, Wiesbaden 1991.
- Gabain, A. M, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. M. Akalın), Ankara 1988.
- GL: *Seyf-i Sarâyî, Gülistân Tercümesi*, Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, TDK Yay., Ankara 1989.
- HŞ: *Najstarsza Wersja Turecka Husrav u Sirin Qutba*, Ananiasz Zajackowski, Warszawa, 1961.
- İH: *El-İdrâk Haşiyesi*, Veled İzbudak ,TDK Yay. İstanbul 1936.
- İM: *İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtîn*, R.Toparlı, TDK Yay. Ankara 1992.
- Kİ: *Kitâb al İdrâk li Lisân al Atrâk*, Ahmet Caferoğlu,, İstanbul, 1931
- KK: *El Kavaninü'l Külliye li Zabtu'l-Lugati't-Türkiyye*, R.Toparlı, N. Yanık, S.Çöğenli, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001.
- KTS: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, R.Toparlı, H.Vural, R.Karaatlı, TDK Yay. Ankara 2003.
- MHN: *İbni-Mühennâ Lugati*, Abdullah Battal, TDK Yay. Ankara 1988.
- NŞ: *Kitâb fî İlm an-Nuşşâb*, Kurtuluş Öztopçu, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 34, İstanbul 2002.
- TA: *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*, R.Toparlı, N. Yanık, S. Çöğenli, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 2000.
- TZ: *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Lugati't-Türkiyye*, Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yay. İstanbul 1945.